

АРХІВИ. ПУБЛІКАЦІЇ

УДК 821.161.2'01.09

Л. В. ЙОЛКІНА

м. Київ

l_yolkina@ukr.net

РОЛЬ В. ПЕРЕТЦА У ФОРМУВАННІ Й ФУНКЦІОНУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ ХХ ст.

У статті на основі архівних матеріалів схарактеризовано позиції Володимира Перетца щодо формування наукових закладів в Україні в період після жовтневого перевороту, проаналізовано участь науковця в роботі Академії наук та окреслено його стосунки з українською науковою елітою.

Ключові слова: Українська академія наук, М. Грушевський, В. Перетц, В. Вернадський.

Після розвалу Російської імперії Україна розпочала державне будівництво одразу на всіх можливих ділянках. Одним із пріоритетних напрямів було створення Академії наук. У цьому процесі певну роль відіграв Володимир Перетц.

Мета нашої статті полягає у розгляді на основі епістолярію внеску В. Перетца у створення й роботу Української Академії наук та його співпраці з М. Грушевським, В. Вернадським, С. Єфремовим та А. Кримським.

Не всі учені Росії однаково сприйняли національно-визвольні потуги українського народу. Так, О. Шахматов припинив спілкування з М. Грушевським, коли той активно поринув у політичну боротьбу України. Дещо іншу позицію мав В. Перетц, який певним чином доклався до ідеї творення Академії наук в Україні. Ця ідея витала в наукових колах ще з 1913 року, про що свідчить лист В. Перетца до О. Шахматова від 22 травня 1919 року: «Ви знаєте, що ідея ця росла з 1913 р. Авторами були ми з Мих[айлом] Серг[ійовичем] Гр[ушевським]» (Тут і далі переклад наш – Л. Й.) [1, 337].

У 1919 році існувало два погляди на шляхи розвитку наукової інституції: В. Вернадський розглядав як наріжний камінь об'єднання наукових сил навколо українського будівництва, але у своєрідній єдності з російською культурою, яку не сприймав як чужу; натомість М. Грушевський вважав за необхідне порвати

з російською науковою традицією, аби створити українське незалежне товариство, прагнучи, щоб Академія носила національний характер.

Становлення Академії наук в Україні жваво обговорювалося й у російських наукових колах. 24 березня 1919 року В. Перетц повідомив О. Шахматову про небажання балотуватися до складу Київської Академії Наук, бо він не збирається переселятися до Києва, а лише планує здійснювати 2–3-місячні поїздки щороку. Листування засвідчує, що О. Шахматов дещо не зрозумів пояснень причин відмови В. Перетца, він уважав, що науковець керувався політичними поглядами, зокрема зростанням в Україні нелюбові до великоросів через засилля більшовизму. Але питання створення українського наукового закладу продовжувало хвилювати В. Перетца, тому 22 травня 1919 року в листі до О. Шахматова він говорить про свою причетність до формування Академії наук в Україні: «Минулого травня я направив до Академії свій проект, облаштований відповідними лабораторіями й семінаріями для розробки науки в усіх (гуманітарн[их] і навіть природничих) галузях знань» [1, 337]. Своє небажання входити в Академію Наук учений чітко вмотивовує. Зазвичай стриманий та врівноважений у листуванні він у цій ситуації проявляє роздратованість і незадоволення. Так, особливе несприйняття викликали у В. Перетца окремі параграфи Статуту,

зокрема § 21, 62, які регламентували мову публікацій праць у виданнях Академії: «Місяць тому отримую пропозицію балотуватися, а через тиждень – умови: 1) Друкуватися можна українською мовою та будь-якою європейською... окрім великоруського! 2) Необхідно присягнути на вірність українській державі (і це мені, «чужоземцю!») 3) Виявляється, що кафедри історії літератури – обидві зайняті, і мене будуть обирати... на українську мову! Я пишу українською без значних помилок, що й довів, миттєво накатавши їм досить тверду відповідь. Але бути представником укр[аїнської] мови в Укр[аїнській] Академії – це з моєї позиції було б нахабством» [1, 337–337 об.]. Цю позицію керівництва Академії В. Перетц розглядав як «вузький шовінізм». Хвилювало науковця й те, що він має певну відповідальність перед «Петр[оградом], Рос[сійською] Акад[емією]» [1, 337 об.]. Науковцю важко було зрозуміти й об'єктивно оцінити намагання членів Академії захистити українську науку від російського шовінізму, тому завершальний акорд його листа пролунав як репліка ображеного й приниженого: «Так завершилась моя причетність до Укр[аїнської] Ак[адемії] Н[аук], яку я творив без пп Багаліїв і Яворницьких та інших укр[аїнських] черносо-тенців-націоналістів...» [1, 337 об.].

Ще в молоді роки В. Перетц тривалий час професорував в університеті Св. Володимира в Києві, був членом редколегії журналу «Україна», заснованого Грушевським у 1913 році. На українофільські погляди науковця ще тоді звертали увагу його російські колеги, про що свідчить переписка О. Шахматова та В. Істріна у 1914 році. Більшість російських колег не підтримувала позиції Перетця в українському питанні. Тож його слова можемо сприймати швидше як своєрідний вираз образи, ніж позицію щодо українства. Українська інтелектуальна еліта досить прихильно ставилася до В. Перетця, тому пішла на деякі поступки й науковець прийняв обрання до складу Української Академії Наук. Так В. Перетц став членом двох академій – ВУАН та АН СРСР. Це, очевидно, надихнуло вченого і 21 серпня 1924 року він сповіщає В. Істріну (на той час головуєчому у Відділенні російської мови й словесності): «Зустріли мене дуже приязно, й одразу направили на роботу: відгуки про кур-

си Української давньої літератури Грушевського і Возняка, які тут наявні. Є надія, що наш чл[ен]-кор[еспондент] – Вол[одимир] Мих[айлович] Гнатюк переселиться в Росію, – його Укр[аїнська] Ак[адемія] обрала д[ійсним] членом з укр[аїнської] етнографії, замість покійного Сумцова» [3, 64–64 об.].

Те, що В. Перетц з 1914 року мешкав і Петербурзі, не зменшило його уваги в дослідницькій роботі до українознавчої тематики. У 1919 році він там заснував Наукове товариство прихильників української історії, письменства та мови, яке 25 грудня 1921 року перетворилося на Наукове товариство дослідників української історії, письменства та мови, задекларувавши тим самим пріоритети в напрямках своєї діяльності. Серед його учасників були В. Вернадський, Б. Срезневський, учень В. Перетця Д. Абрамович та інші. Про це сам учений повідомляв листі до А. Кримського. В. Перетц, як своєрідний резидент ВУАН в Петрограді, допомагав А. Кримському в іншій його роботі в межах академії, оскільки останній крім науково-організаційного напрямку, опікувався також формуванням фондів Наукової бібліотеки ВУАН.

У 1924 році з еміграції повернувся М. Грушевський, обраний дійсним членом ВУАН ще в грудні 1923 року. У листі до Істріна Перетц висловлював позитивне ставлення до діяльності історика: «Грушевський розпочав справу серйозно і вже скоро вийде 1-ший № його “України”. Журнал буде науковим, подібно до наших Известий, якщо у Вас є що-небудь з домонгольського періоду – на кшталт Ваших зауважень на Шахматова – давайте, надрукують радо, аби стаття не перевищувала 2 аркуші (тобто, щоб її можна було подати в одному №, без переносу в наступний)» [3, 64–64 об.].

Зверхність Академії наук СРСР як прямої спадкоємиці Російської Академії наук та упосліджене ставлення до національних академій обурювали В. Перетця. У листі від 2 серпня 1925 року до М. Сперанського він висловив своє незадоволення позицією АН СРСР щодо українських учених: «Лободу я з великими труднощами провів у чл[ени]-кор[еспонденти], Грушевського тепер Платонов не міг провести в чл[ени]-кор[еспонденти], бо “не зустрів співчуття”» [2, 68 об.]. Було кілька спроб висунення М. Грушевського в АН СРСР, які

знали фіаско. Так, В. Перетц 18 листопада 1925 року сповістив Соболевському про результати голосування, дещо саркастично висловлюючись про ситуацію, що склалася під час виборів. А в листі до Сперанського від 13 січня 1926 року звучить відверта образа, До речі, саме з цього листа ми дізнаємося, що кандидатуру національно зорієнтованого М. Грушевського висували саме В. Перетц та мовознавець Ю. Карський.

Історики В. Пристайко і Ю. Шаповал, вивчаючи матеріали органів держбезпеки зафіксували, що в Академії наук було два угруповання, які між собою ворогували зокрема на політичному ґрунті. З одного боку фігурує М. Грушевський, з іншого – С. Єфремов та А. Кримський. Внутрішня боротьба змусила В. Перетца, який намагався примирити обидві сторони, змінити своє ставлення до М. Грушевського. В. Перетц був упевнений, що ці тертя використає влада з метою зміни структури й наповненості Академії, що в подальшому й призведе до її краху як дійсно національної наукової інституції. Тому вчений підтримував позицію керівництва української академії, співпрацюючи з ним. Ще на початку 1926 року темою листування А. Кримського та В. Перетца стали роботи відомого російського й українського вченого-філолога, історика українського театру, тодішнього керівника Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури і мови В. Резанова, який видав тоді два із шести запланованих томів дослідження «Драма українська», і В. Перетц просив Неодмінного Секретаря ВУАН надіслати їх йому для ознайомлення й рецензування. Ця рецензія була потрібна для обрання В. Резанова позаштатним академіком ВУАН. У другій половині березня – на початку квітня 1926 р. відповідне подання для погодження на засіданні І (історико-філологічного) Відділу ВУАН зробили академіки А. Кримський, С. Єфремов і А. Лобода. Але рішенням відділу 22 квітня 1926 року кандидатуру В. Резанова відхилили як «ненаукову». Основним «опонентом» на засіданні був М. Грушевський. Очевидно, В. Резанов став жертвою академічних чвар. Рецензія В. Перетца ж дещо затрималася: вона була опублікована аж наприкінці року в «Известиях Отделения русского языка и словесности» РАН, за що її автор щиро перепрошував у А. Кримського.

М. Грушевський, очевидно, мав образу на В. Перетца за прихильне ставлення останнього до його опонентів. Так, російський учений у 1928 році в листах до Сперанського пише про те, що дочка М. Грушевського Катерина не подарувала йому примірник своєї книги, і припускає, що «... старий Михайло лютий на мене, бо я не схвалюю його нові кляузи» [2, 184–184 об.].

До 1928 р. В. Перетц був єдиним «іногороднім» академіком ВУАН, очолював одну з академічних комісій у структурі І (історико-філологічного) Відділу і був у штаті та отримував зарплату. За допомогою В. Перетца в 1926–1929 роках Кабінет арабо-іранської філології збагатився кількома цінними перськими й арабськими манускриптами XVI–XVIII ст.

Радянське керівництво намагалось максимально скористатися конфліктом, тому в розпалюванні ворожнечі використовували й групу секретних співробітників органів ГПУ. У своєрідних звітах зазначається, що за вказівкою Окружного комітету Л. Левицький не радив М. Грушевському миритися з С. Єфремовим і А. Кримським. Але в М. Грушевського вистачило мудрості не дослухатись цієї поради, тому конфлікт поступово затихав.

У документах органів держбезпеки згадується і постать Володимира Перетца як людини, яка доклала багато зусиль до припинення конфлікту й примирення ворогуючих сторін. Щоби примирити сторони, В. Перетц навіть намагався провести обрання М. Грушевського в члени АН СРСР, аби той переїхав в Ленінград. Це свідчить, що російський науковець усіяко прагнув зберегти українську Академію, чим і здобув собі нелюбов радянських владних структур. М. Грушевський, очевидно зрозумів гру В. Перетца, тому відверто уникав зустрічей з ним.

На думку В. Перетца, саме діяльність М. Грушевського сприяла проведенню перевірки у ВУАН, тому він найбільше боявся, що саме ця людина в подальшому очолить академію. Цю думку він висловлює в листі до Б. Ляпунова від 23 січня: «Тут (у ВУАН. — Л. Й.) питання про кандидатів дещо посунулося через „ревізію“ Академії, що провадиться в інший спосіб, ніж це було в нас. Тут щось [подібне] до допиту в дільниці, тон у ставленні до членів президії вкрай непристойний. Ревізію здійснює особа, яка й близько не розуміє за-

дач наукового закладу. Природно, що це нервує всіх» [4, 8-8об.].

Поведінка Перетца не подобалась начальнику секретного відділу ГПУ УРСР. У своїй доповіді від 14 лютого 1928 року він чітко наголошував, що В. Перетц є прибічником С. Єфремова й А. Кримського. Коли ж примирення через активні дії влади так і не відбулося В. Перетц почав відкрито звинувачувати в продовженні конфлікту М. Грушевського. У листі від 18 березня до Сперанського він писав: «“Тучею взидоша” в Академії кляузи Грушевського. Навіть боляче думати, як такий великий учений може вести таку деструктивну роботу» [2, 189 об.].

У наступному листі до Сперанського лунає глибоке розчарування в Грушевському: «Ну, й накаламутив М. Гр[ушевський]! Відкрилося його листування з... Ряпп[о] (ком[ісія] з освіти) у справах Ак[адемії] н[аук]. Це таке ж, очевидно, яскраве, як і його листи до Ольд[енбурга], в[еликого] кн[язя] К[онстянтина] К[онстянтиновича]... Сумно на старості років упевнитися, що ще одна примара розвіяна, і замість такого собі “героя” – виявляється дрібний інтриган» [2, 192–192 об.]. Цікаво, що тут Перетц повернувся аж до 1914 року, чим, мабуть намагався для себе в повноті розкрити постать українського вченого зі світовим ім'ям. Про принизливий статус М. Грушевського повідомляє він і Соболевському.

Зауважимо, що В. Перетц завжди залишався справжнім науковцем, тому не принижувався до помсти, а високо оцінив у рецензії працю Катерини Грушевської «Думи», яку свого часу дочка видатного науковця не подарувала російському ученому. Грунтовна рецензія на цю працю складає понад п'ятдесят журнальних сторінок, містить як схвальні оцінки, так і слушні зауваження.

У ході підготовки до виборів органами ГПУ опрацьовувалась уся інформація, яка стосувалась кандидатів на посаду очільника ВУАН, зокрема й інформацію яка виходила від В. Перетца й стосувалась проблем ще царських часів. Намагання В. Перетца примирити сторони не тільки не увінчались успіхом, а й призвели до того, що він став об'єктом переслідування.

Листування цього періоду дещо розкриває світоглядні позиції науковця, які часто-густо виявлялись залежними від життєвих ситуа-

цій, у які він потрапляв. Так, у листі до Сперанського від 12 серпня 1928 року В. Перетц говорить про світобачення свого учня: «Білецький не належить до складу “безумних” українців і взагалі людина ділова й на авантюри й шовінізм не здатний. Думаю, що й на інтриги, притаманні галичанам» [2, 211]. Ці судження народжуються у зв'язку з появою нападів у його бік зі сторінок часопису «Діло», про що він і повідомляє Сперанському в тому ж листі: «У “Діло” (йдеться про №№18, 19, 20 травня 1928 року – Л.Й.) у Львові – Груш[евський] під псевд[онімом] “Лівобічний” і К. І. Студинський навалилися на Укр[аїнську] Ак[адемію] зі звинуваченням – за... бездію, безплідність і за недостатній “патріотизм”: мало, бачите, в УАН українських учених. І мене, між іншим, шарпнули. Єфремов дав сильну відповідь обом – за брехню і за шовінізм» [2, 211]. Те, що під псевдонімом Лівобічний друкувався М. Грушевський, було припущення самого В. Перетца.

Ставлення В. Перетца до М. Грушевського погіршила ситуація, що склалася з Д. Абрамовичем, який відбував покарання на Соловках. «У відділенні – Груш[евський] влаштував скандальчик, а Абрамовичу написав “дуже образливого листа”, як той повідомив мені, і відмовився від його послуг з припиненням авансів! Т[аким] чином, виявляється, що Гр[ушевський] не дозволяє своїм співробітникам навіть гроші підробляти – в академічних Комісіях!» [2, 227]. Така ситуація мала місце насправді: Абрамович був переведений з комісії Перетца, йому тричі виплачувалися аванси з фондів історичної секції та «України» – таку практику провадив Грушевський постійно, поки були кошти. Але, лишень стало відомо про співпрацю Абрамовича з комісією Перетца, Грушевський листовно повідомив ученому, що знімає з себе клопоти про його утримання.

Людські якості М. Грушевського не змінили ставлення В. Перетца до нього як до науковця, тому він не полишав думки про те, що М. Грушевський є достойним кандидатом до Академії наук СРСР.

Увесь цей час В. Перетц не полишає співпрацю з Товариством дослідників української історії, письменства й мови в Ленінграді. У 1926 році це товариство налічувало 31 дійс-

ного члена і 5 членів співробітників і, працюючи спочатку як комісія ВУАН, перетворилося згодом, у 1928 році, на філію ВУАН.

З 1927 року акад. В. Перетц очолив Комісію давнього українського письменства ВУАН, члени якої працювали над складанням бібліографії давнього письменства, розшуком в архівах і бібліотеках пам'яток давньої літератури тощо.

Протягом усього періоду роботи у ВУАН В. Перетц здійснив низку публікацій: «Нові дані до історії школярських братств на Україні» (ЗІФВ, II-III, 1923), «Ще раз дума про Олексія Поповича» (ЗНТШ, тт. 141–143, 1926), «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку» (К., 1926), «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв.» (Сб. ОРЯиСЛ, т. 101, № 2, 1926), «К изучению "Слова о полку Игореве"» (Л., 1926), «Работы по русской и украинской литературе Академии Наук за десять лет – 1917–1927» (Л., 1927), «Ще одна вірша про Гетьмана Мазепу» (у Зб. на пошану акад. Д. Й. Багалія, К., 1927), «До питання про літературні джерела давнього українського літопису» (у Зб. на пош. Акад. М. С. Грушевського, т. II, К., 1928) тощо. У цих працях В. Перетц дотримувався панівної в українській науці й суперечної офіційним радянським настановам тези про українськість пам'яток і літературних традицій княжого Києва, активно виступав проти втручання партійних і державних зверхників у справи науки.

L. YOLKINA
Kyiv

THE ROLE OF V. PERETZ IN THE FORMATION AND FUNCTIONING OF ACADEMY OF SCIENCE OF UKRAINE AT THE FIRST DECADES OF TWENTIETH CENTURY

In the article the author describes the position of Vladimir Peretz on forming scientific institutions in Ukraine in the aftermath of the October revolution, analyzes the participation of scientists in the Academy of Sciences and outlines his relations with Ukrainian scientific elite.

Key words: Academy of Sciences of Ukraine, M. Hrushevsky, V. Peretz, V. Vernadsky.

Л. В. ЁЛКИНА
г. Киев

РОЛЬ В. ПЕРЕТЦА В ФОРМИРОВАНИИ И ФУНКЦИОНИРОВАНИИ УКРАИНСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК ПЕРВЫХ ДЕСЯТИЛЕТИЙ ХХ в.

В статье на базе архивных материалов охарактеризовано позиции Владимира Перетца относительно формирования научных институций в Украине в период после октябрьского переворота, проанализировано участие ученого в работе Академии наук та начертано его отношения с украинской научной элитой.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Украинская академия наук, М. Грушевский, В. Перетц, В. Вернадский.

Отже, епістолярна спадщина В. Перетца засвідчує глибоку прихильність академіка до української справи, його відданість українській науці й велику прихильність до української наукової еліти. Бачимо й те, що науковець не був пасивним спостерігачем у справі формування Академії наук в Україні, прагнув відмежувати її від впливу партійно-державних чинників, за що в подальшому й поплатився, потрапивши в заслання.

Список використаних джерел

1. Петербургский филиал архива Российской Академии Наук (ПФА РАН), г. Санкт-Петербург. Ф. 134. Фонд А.А. Шахматова. — Оп. 3. — Дело 1140. Письма В. Перетца А. Шахматову от 22 мая 1919 года, Л. 337—337 об.
2. Петербургский филиал архива Российской Академии Наук, г. Санкт-Петербург. Ф. 172. Фонд М. Н. Сперанского. — Оп. 1. — Д. 226. Письма В. Н. Перетца. — Л. 68—227 об.
3. Петербургский филиал архива Российской Академии Наук, г. Санкт-Петербург. Ф. 332. Фонд В. М. Истрина. Оп. 2. — Д. 118. Письма В. Н. Перетца В. М. Истрину. — Л. 64—64 об.
4. Петербургский филиал архива Российской Академии Наук, г. Санкт-Петербург. Ф. 752. Фонд Б. М. Ляпунова. — Оп. 2. — Д. 241. Письма В. Н. Перетца. — Л. 8—8 об.
5. Пристайко В. І. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД [Текст] : трагічне десятиліття: 1924–1934 / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал ; відп. ред. І. Ільєнко; НАН України, Укр. іст. т-во. — К. : Україна, 1996. — 335 с.
6. Робинсон М. А. М. С. Грушевский и русская академическая элита / [Электронный ресурс] / М. А. Робинсон. — Режим доступа : <http://aej.org.ua/history/1457.html>.
7. Сохань П. С. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність / П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв. — К. : Інститут української археографії АН України, 1993. — 322 с.
8. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : Стан і статус // Ю. Шевельов. — Чернівці : Рута, 1998. — 212 с.

Матеріали надійшли до редколегії 12.04.2015 р.